

Григор'єва Т. Ю.,
канд. іст. наук, доц.,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ПАМ'ЯТЬ ПРО ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ (1621 Р.) В «ЛІТОПИСІ» САМІЙЛА ВЕЛИЧКА

Історія Хотинської війни в «Літописі» Самійла Величка показана з кількох перспектив. Раніше оповідь про козацьку звитягу під Хотиним уже ставала частиною козацьких *res gestae*¹, проте висвітлення цих подій у Величка цілком оригінальне – і з погляду залучених ним джерел, і з погляду логіки конструювання загальної лінії оповіді. Відтак метою цієї короткої розвідки є розібрати джерела Величка на предмет їх автентичності та спробувати пояснити його логіку викладу сюжету про Хотинську війну.

Повідомлення Величка про події Хотинської війни складається з трьох частин. Перша – комплекс листів короля Сигізмунда III та краківського архієпископа Мартина Шишковського до єрусалимського патріарха Теофана, датованих груднем 1621 р., з проханням переконати запорозьких козаків у необхідності їх військової допомоги в майбутній війні проти Османської імперії. Далі – лист того ж патріарха Теофана до козаків із закликом стати до «оборони християнства» на заклик короля Речі Посполитої, а також апокрифічне листування короля Сигізмунда III та султана Османа II². Друга являє собою переклад латиномовного тексту «щоденника» Матвія Титлевського. Третя – це похвала гетьману Петру Конашевичу-Сагайдачному за перемогу над турками та його ж листування з королем Сигізмундом III³. Перша частина, очевидно, покликана представити участь козацького війська в обороні Хотина як виконання християнського обов'язку, який отримав благословення самого єрусалимського патріарха, друга – викласти перебіг Хотинської кампанії з акцентом на ролі козаків у подоланні «турецької» загрози, третя – продемонструвати вдячність короля і визнання ним козацької звитяги.

Викладаючи події Хотинської війни, Величко позірно взорується винятково на «щоденник» бернардинця Мацея Титлевського, що вперше вийшов друком у 1622 р. в Неаполі⁴, а потому його було двічі перевидано в Іспанії і пізніше включено до видання анналів Цезаря Баронія Антонієм Бзовським та до *Historia Constantinopolitana*⁵, якою, власне, і скористався Величко. Очевидно, що хід воєнних дій 1620 і 1621 рр. Титлевський пізнавав звичним для його духовного сану – кабінетним – способом. Ще Юзеф Третяк зауважив, що, вірогідно, ключовим джерелом для Титлевського слугував щоденник познанського воєводи

¹ Мыщык Ю. «Летописец Дворецких» – памятник украинского летописания XVII века // Летописи и хроники 1984 г. – Москва, 1984. – С. 219-234. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукраїнської Р. Г. Іванченка. – Київ, 1992. – С. 29-30.

² Kołodziejczyk D. Rzekome listy sultańskie do stanów Rzeczypospolitej // Falszerstwa i manipulacje w przeszłości i wobec przeszłości / Red. J. Olko. – Warszawa 2012. – S. 89-96.

³ Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 35-62.

⁴ Tytlewski M. Narratio de praeliis gestis inter polonorum et turcam ab annis 1620&1621. – Neapoli, 1622.

⁵ *Historia Constantinopolitana Post avulsum a Carolo Magno Occidentem, Ad Nostra usq[ue] tempora deducta: Et Ex Variorum Historicorum collatione, ac ipsorum verbis formalibus repraesentata; Per Christophorum Besoldum, JC. Eiusque pars prior, Seriem & res gestas continet Graecorum Imperatorum; Posterior vero, Regum atque Principum Turcicorum.* – Argentorati, 1634. – P. 1313-1336; Багро С. Перелік історичних праць, літературних творів та документів, наведених у тексті // Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 882.

Яна Остророга⁶. При тому, коли порівнювати «щоденник» Титлевського з тогочасними польськомовними щоденниками, виданими в Речі Посполитій⁷, то впадає у вічі, що саме тут участь козаків у кампанії висвітлено найдетальніше. Можливо, Величко скористався саме з цього твору випадково, бо той видався йому доступним. Проте, якщо твір Титлевського було обрано цілеспрямовано, годі й уявити кращий вибір, адже згадки про козаків автор не оминає практично в жодному поденному записі.

У чому Величко відступає від свого першовзірця, так це в тому, що додає два поденні описи, датовані 22 і 23 вересня, де описано успішні козацькі нічні атаки на османський воєнний табір, яких у Титлевського немає. Вставляючи новий фрагмент між датами 26 і 27 вересня, Величко не вказує, з якого джерела доповнив Титлевського. Проте зіставлення текстів показує, що опис цих козацьких нічних атак від 22 і 23 вересня – майже дослівне запозичення із згаданого опублікованого щоденника Яна Остророга⁸, який поширювався і в рукописних копіях⁹. Відтак, хоч фактографічно Величко повністю орієнтується на тексти польських щоденників, виглядає, що, як і інші автори козацьких *res gestae*, він бачить саме козацькі нічні атаки як ключову передумову стримання османського наступу. Саме тому Величко наважився доповнити Титлевського з іншого джерела, аби не «забути» жодної з козацьких нічних атак – адже для нього саме вони являли собою сутність козацької звитяги під Хотиним.

Принагідно описуючи нічні атаки козаків, Величко лише двічі подає їх з метою уславити козацьку доблесть – при описах Хотинської війни та оборони Чигирина проти османського війська в 1677 р.¹⁰ У такий спосіб звичне ранньомодерне сприйняття будь-яких дій уночі як потасмних, а, отже, негідних, здобуває в козацьких літописах початку XVIII ст. цілком нове прочитання. Якщо козаки виступають проти іновірного ворога, «нічна війна» є не просто виправданою, але й славною.

Нарешті, порівняно з іншими козацькими *res gestae* цілком оригінальним сюжетом у Величка є змалювання вдячності королевича Владислава та короля Сигізмунда III гетьманові Петрові Конашевичу-Сагайдачному й всьому Війську Запорозькому за їхню військову доблесть. Компонуючи цей нарис, присвячений «історії гетьманства Петра Сагайдачного», Величко, вірогідно, ознайомився з віршованим панегіриком Касіяна Саковича, чи не дослівно переказуючи прозою метафоричне висловлювання останнього про загрозу від

⁶ Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). – Lwów, 1889. – S. 3; Ostrorog J. Woina wołoska od cesarza tureckiego Osmana przeciwko Koronie Polskiej podniesiona za panowania [...] Zygmunta Trzeciego [...] króla, roku Bozego 1621 do [...] p. Piotra ze Bnina Opalinskiego. – W Poznaniu: w drukarni Jana Wolraba, 1622. Цей же щоденник повністю передруковано в: Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Wyd. Ż. Pauli. – Kraków, 1853. – S.17-39. Ян Остророг не був безпосереднім учасником чи очевидцем воєнних дій, бо на час Хотинської кампанії уже тяжко хворів, а, отже, komponував свій «щоденник» з чуток і переказів: Dworzaczek W. Ostrorog Jan herbu Nałęcz (1565-1622) // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. — Т. XXIV/3. – Zeszyt 102. – S. 502-505.

⁷ Zbigniewski P. Adversaria albo terminata sprawy wojennej, która się toczyła w wołoskiej ziemi z tureckim cesarzem w roku terażniejszym 1621. – В.м.: 1621. Щоденник передруковано у: Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Wyd. Ż. Pauli. – Kraków, 1853. – S. 43-64; Sobieski J. Commentariorum Chotinensis belli libri tres. – Danzig, 1646. Польською мовою цей текст було перекладено у XIX ст. Pamiętnik wojny chocimskiej Jakóba Sobieskiego / Wyd. W. Syrokomla. – SPb, 1854.

⁸ Пор. Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 48-49; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego / Wyd. Ż. Pauli. – Kraków, 1853. – S. 27-28.

⁹ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року. – Біла Церква, 2012. – С. 104, особливо примітки 71 і 72.

¹⁰ Захоплення уночі реєстровцями повсталих запорожців та низка нічних сутичок під час повстання Якова Острянина (1638), напад Богдана Хмельницького на польський табір біля Ладижина (1652). Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 87, 97, 100-101, 170-171, 514-516. Зверненням моєї уваги на ці сюжети я завдячую Сергію Багро.

османського війська під Хотином: «Вийшедши же онъ, бѣсурманинь, тогда на християнь войною, аще і хвалился ѿ гордости своея, надѣючися на множество силъ своих, в Войску Запорожскомъ снѣдаты, а в ѿбозѣ полскомъ ѿбѣдаты»¹¹.

За словами Величка, пишучи цю частину, він спирався на рукописні «козацькі літописці», звідки запозичив лист від короля Сигізмунда III до Сагайдачного та два листи Сагайдачного у відповідь, а також оповідку про те, що одразу після укладення Хотинського миру королевич Владислав начебто прислав козакам великий бутиль італійського вина, 48 діжок питного меду, 23 великі діжки горілки та багато їстівних припасів. Хворому ж Сагайдачному, окрім вишуканих найдків і напоїв, він надіслав розкішний кармазиновий намет, підшитий зеленим венеціанським дамаском¹². Коли ж королевич побачив, що пораненого Сагайдачного збираються везти до Києва на простому набитому соломою возі, хіба застеленому килимами, то тут-таки «дароваль з парою коней легких, в шорахъ позлоцѣстихъ бывшихъ, лектичку свою з балдахиномъ табыну зеленого, златіє квѣточки по себѣ імѣвшого, дароваль при том же Сагайдачному канакъ щирозлотний, в осмѣдєсять шість червонихъ бывший, на богатой фіялковой стонжцѣ завѣшєнный, на которомъ з єдної сторони была персона ѿца єго принцъ Владиславова, короля Жигмунта, виборними рубѣнами ѿсаженная, а з другой стороны былъ ѿрєль гербовый Короны Полской, найвиборнѣйшими шафѣрами ѿблєженный»¹³.

У ранньомодерну добу для того, щоб підкреслити визнання внеску Сагайдачного та запорозького війська в «Хотинську перемогу», не було досконалішої мови, аніж мова дарів, адже дари слугували потужним комунікативним засобом, інструментом, який творив і скріплював соціальні зв'язки¹⁴. Що могло бути кращою відзнакою заслуг Сагайдачного, аніж золотий медальйон, прикрашений дорогоцінним камінням, та ще й з портретом самого короля? Такі прикраси виготовляли в єдиному екземплярі на спеціальне замовлення, отож ексклюзивність подарунка мала би підкреслювати виняткове значення послуг козацького гетьмана. Далі, за Величком, король уже особисто висловив вдячність Сагайдачному і всьому козацькому війську в окремому листі, начебто приданому королівському підскарбію разом з обіцянкою грошової винагороди.

Ще Михайло Грушевський назвав цей і подальші листи-відповіді Сагайдачного фальсифікатами, а нарис Величка – фантазією¹⁵. Проте деякі дослідники досі використовують їх як зразки оригінальної кореспонденції, а один із листів навіть включений уповажну збірку документів українського козацтва¹⁶. Однак, якщо нарис начебто скомпонований з «давніх козацьких літописців» і не містить виразних ознак, які б підкріпили сумнів щодо автентичності опису щедрих дарів вдячного королевича, то згаданий вище «лист» короля Сигізмунда III, датований 12 січня 1622 року, не залишає місця для сумнівів. Ось цей «лист»:

¹¹ Пор. Там само. – С. 54; Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. / Упор. В. Крєкотєнь, В. Колосова. – Київ, 1978. – С. 220.

¹² Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 56.

¹³ Там само.

¹⁴ Бережна Л. Дари Мазепи. Культура подарунків українських гетьманів у системі дипломатичної комунікації другої половини XVII століття // Київська Академія. – Вип. 12. – Київ, 2014-2015. – С. 222-225.

¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. // Гол. ред. П. С. Сохань. – Т. 7. – Київ, 1995. – С. 478, примітка 3.

¹⁶ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / [упор. В. Брєхунєнко, Ю. Мицик, В. Щєрбак]. – Київ, 2016. – С. 233-234.

«A ponieważ wiernost sług y poddanych zwykła zachęcac panow ku łaskawosci y respektam, tedy y my kontenci bendonc uprzejmosci y zyczliwosci waszey nam y całej Koronie Polskiej w progressie woienym pod Chocimem pokazaney, wszelaką łaskę y respekta wam y całemu Woysku naszemu Zaporoskiemu zawsze we wszystkich iego potrzebach y zondaniach wyswiadczac chętnie przyrzekamy y deklaruiemy. Y co wam przed tym wyswiadczył łaski y respektu swego przydaniem prawy wolnosci waszych antecesor nasze sławney pamieni naiasnieyszy Stephan Batoriy, krol polski, my nadto w dzisieścioro, czego tyle od nas pozonadacie łaski naszej wyswiadczyc wam, wszystkiemu Woysku Zaporoskiemu, nie odmowiemy. A teraz pomieniono chocimską odwagę y pracę waszę małym darunkiem z skarbu naszego krolewskiego nagradaiąc, przez nadwornego podskarbiego posyłamy cztery sta tysięcy talerow bytych, ktore rownym działem na pięćdziesiąt tysięcy wszystkiewy czerni woyskowej, tak tey co pod Chocimem, iako i // c tey co z Chmelnickim na Ewхynoponcie w przemysłach woienych znayszła się, aby były rozdane y podzielone, niemiiając pokrzewnych y wdow tego towarzystwa kozackiego, ktore w wojenych tego lata potrzebach swoje rycerskie położyły głowy»¹⁷.

По-перше, підозрілим виглядає саме датування листа – 12 січня 1622 року. Адже станом на 13 січня королівські комісари перебували в Києві¹⁸, і було б дивно, якби король направив свій подячний лист уже після виїзду до козаків власних комісарів. Більше того, 21 січня датовано квіт Війська запорозького про отримання обіцяної винагороди у 40 тис. польських злотих¹⁹. За приблизного обрахунку, ці 40 тис. є еквівалентними згадуваним у гіпотетичному королівському листі 400 тис. битих талерів. Проте з листів королівських комісарів випливає, що ці гроші (річний жолд) вони привезли з собою, а щодо обіцяних гетьманом Станіславом Жулкевським додаткових 40 тис. злотих (бо ж не міг король назвати у листі «дарунком» річний жолд) ті ж-таки комісари радили козакам звернутися до короля окремо²⁰. Зайве згадувати, що додаткові 40 тис. злотих були обіцяні козакам гетьманом Яном-Каролем Ходкевичем, а у битві під Цецорою, де поліг гетьман Жулкевський, козаки участі не брали.

По-друге, впадає у вічі фраза про те, що надіслані королем гроші призначено як для тих козаків («czerni woyskowej»), які воювали під Хотином, так і для тих, що воювали на Чорному морі під проводом Хмельницького. Як відомо, Богдан Хмельницький потрапив у полон під Цецорою і був викуплений у 1622 році, а тому аж ніяк не міг очолювати морські бої в 1621 році²¹. Окрім того, він у 1622 р. ще не був тією постаттю, яка б вартувала окремої згадки в королівському листі. Натомість, як бачимо з попередніх ремарок Величка, той не сумнівався, ніби Хмельницький брав активну участь у морських боях 1621 року. Так, він завершує переказ щоденника Титлевського власними підрахунками чисельності шляхетського та козацького війська, вставляючи ремарку про те, що, крім 40-тисячного козацького війська безпосередньо під Хотином, ще 10 тис. козаків за королівським наказом воювали на Чорному морі «під командою» Хмельницького:

«Сособно на морѣ Чорномъ, того жъ лѣта флотомъ водномъ под командою Богдана Хмелніцкогo знайдовалося козаковъ по указу королевскомъ #1 [10000]. Яко свѣдетелствуєть

¹⁷ Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 58.

¹⁸ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. – Київ, 2016. – С. 222.

¹⁹ Там само. – С. 227-228.

²⁰ Там само. – С. 225.

²¹ Сас П. М. Хотинська війна 1621 року. – Біла Церква, 2012. – С. 158-159.

сєй войны описатель, Матфєй Титлевскій, сєптеврїя шєстого, и войны Хмельницкого сказатель, Самоїль Твардовскій, // в книзѣ своєй на листѣ пятом»²².

Якщо заглянути до вказаних Величком джерел – «Щоденника» Мацея Титлевського та «Войни домової» Самуеля Твардовського, – стане зрозумілою і логіка конструювання цього повідомлення, і згадка про Хмельницького на Чорному морі у згаданому королівському листі від 12 січня 1622 року. Так, у записі Титлевського від 6 вересня зазначається, що козак, який утік з полону, розповів, ніби в османському таборі ширяться чутки, буцімто «дванадєсят судень, узброєнихъ арматою, на морѣ Ёвѣинскомѣ козаки ємши потопіша, избывшиї же в Константинополь убѣжаша, их же даже до самих стѣнъ града козаки гоняще, всѣхъ царигородцовъ устрашиша»²³. Разом з тим, у вступній частині «Войни домової», де Самуель Твардовський представляє читачеві, хто такий і звідки з'явився Богдан Хмельницький, який збував цілу Річ Посполиту в 1648 році, також «пригадано» «вождівство» Хмельницького на Чорному морі під час війни з османцями:

«Że tedy Krol Władysław woynę onę snował
Przeszkodzoną, do Turek z nim komunikował
Naprzód otym u wielki Reiment mu dawał
Morskiey wszystkiey Armaty»²⁴.

Як бачимо, Величко у своєму повідомленні злив обидві згадки воєдино, вирішивши, що згаданих Титлевським козаків на Чорному морі очолював саме Богдан Хмельницький, і в згаданому королівському листі повторив цю саму тезу заради виопуклення ролі Хмельницького у «Хотинській звитязі». Така стратегія була цілком доречною з перспективи подальшого конструювання наративу. Вигаданий внесок Хмельницького в звитягу над османцями під Хотиним разом із обіцянкою короля шанувати права і вольності, гарантовані ще королем Стефаном Баторієм, увиразнювали кривди, що їх пізніше зазнав Хмельницький і ціле Військо Запорозьке за правління короля Владислава IV.

У згадуваній вище «відповіді» Сагайдачного, датованій 15 лютого 1622 р., той нібито дякує королю за ласку й надіслані гроші, віддзеркалюючи ремарку про «козаків під Хотиним» і «козаків на Чорному морі», щоправда, не згадуючи прямо про Хмельницького, натомість зазначаючи, що гроші розподілено згідно з королівським наказом. Далі він скаржитья королю на свавілля королівських старост²⁵, але жодним словом не прохоплюється про визнання православної ієрархії – одну з головних справ свого життя. Варто нагадати, що, прохаючи підтримати визнання нововисвяченої ієрархії, лише трьома тижнями раніше він писав литовському польному гетьману Криштофу Радзивилу²⁶. Автентичність листа до Радзивила не викликає застережень, бо зберігся його оригінал, і такий лист підтверджує, що на смертному одрі Сагайдачний не припиняв клопотатися про «захист грецької віри». Отож, він не упустив би нагоду згадати про це і в листі до короля, якби такий лист справді було написано.

²² Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 52.

²³ Там само. – С. 43.

²⁴ Twardowski S. Woyna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwą, potym Szwedami i z Węgrzy [...]. – Calissii, 1681. – S. 5.

²⁵ Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Боряк. – Київ, 2020. – С. 59-60.

²⁶ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. – Київ, 2016. – С. 228-229.

З огляду на сказане не випадає вріти й в автентичність другого листа Сагайдачного до короля, датованого у Величка останніми числами березня 1622 року. У ньому гетьман Сагайдачний, нібито бачачи наближення смерті, пише, що відпускає королівського лікаря, присланого королеви Владиславом для його лікування гетьмана, а далі просить захистити козаків від королівських старост та ліквідувати унію²⁷. З усіх трьох згаданих листів саме цей здобув найбільше дослідницьке визнання як зразок автентичної кореспонденції²⁸. При тому джерел запозичення називають два - «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России»²⁹ та публікація Михайла Максимовича в журналі «Киевлянин»³⁰. Насправді ж в «Актах» джерелом вказано ту ж публікацію Максимовича. Максимович, натомість, точно назвав своє джерело – літопис Величка, звідки він і передрукував весь комплект із трьох згаданих «листів». Таким чином, існування оригіналів опублікованих Величком листів не підтверджується, і, зважаючи на вказані змістові огріхи, важко не погодитись із висновком Грушевського, що «листування» між королем та Сагайдачним після Хотинської війни має апокрифічний характер³¹.

Змалювання королівської вдячності, щедрих дарів і турботи про здоров'я хворого гетьмана, з одного боку, підкреслювало козацький внесок у «Хотинську перемогу», а з другого, – увиразнювало утиски, що їх зазнали козаки за правління короля Владислава IV, призвівши до вибуху війни під проводом Богдана Хмельницького – одного з центральних сюжетів літопису Величка. В цілому ж те, що, описуючи події Хотинської війни, Величко двічі звернувся до апокрифічних листувань (короля Сигізмунда III з султаном Османом II та його ж з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним) ілюструє один з методів роботи козацького літописця і вчергове підкреслює, що при використанні «Літопису» Величка для цілей реконструкції різних історичних подій цитовані ним документи потребують пильної перевірки на предмет автентичності.

²⁷ Величко С. Літопис / Відп. ред. Т. Таїрова-Яковлева, Г. Борjak. – Київ, 2020. – С. 61-62.

²⁸ Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Упор. В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Щербак. – Київ, 2016. – С. 233-234.

²⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР). – СПб, 1865. – Т. II: 1599-1637. – С. 72-73.

³⁰ Киевлянин : альманах / Изд. М. Максимович. – Москва, 1850. – С. 165-171.

³¹ На те, що Величко не раз «грішив» цим прийомом, вказує і багато інших листів такого роду. Пор. приклади й аналіз: Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 2005. – С. 442-444.